

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра педагогіки та менеджменту освіти

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ
ОСВІТИ У 1899-1917 РР. (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА)»**

Виконав(ла): студент (ка) 2 курсу,
групи: UNZ1-M23z
спеціальності: 073 Менеджмент
Трембовецька Наталя Вікторівна

Керівник: **Кучинська І.О.**, доктор
педагогічних наук, професор

Рецензент: **Дуткевич Т.В.**, кандидат
психологічних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМАТИКИ	6
1.1. Концептуальні засади роботи.....	6
1.2. Історіографія проблеми	12
Висновки до першого розділу.....	16
РОЗДІЛ 2. СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ(1899–1917 рр.)	18
2.1 Проекти змін шкільної освіти в 1899–1904 рр.	18
2.2. Державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904–1914 рр.)	39
2.3. Демократичний проект реформування шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914–1916 рр.)	66
Висновки до другого розділу.....	86
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94

ВСТУП

Актуальність роботи. Розвиток освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, що на певному історичному етапі ідеологічних і соціально-економічних реалій та пріоритетів переростали в кардинальні реформи. У нашій роботі йдеться про реформування шкільної освіти в Україні (імперська доба). Як соціальний інститут школа на різних історичних етапах формувала особистість відповідно до вимог суспільства. Тому шкільні реформи, а також контрреформи як особливий їх тип у державній політиці завжди були пріоритетними, оскільки безпосередньо впливали на подальший розвиток суспільства.

*Вважаємо, що в умовах сьогоденного реформування сучасні **менеджери** освіти повинні бути обізнані з тими кардинальними проявами минулого які дадуть їм можливість для диференціації пріоритетів їх власної професійної діяльності.*

Історіографічний пошук показав, що на різних етапах реформування школи публікувалися присвячені проголошеним реформам праці, котрі використовуємо в нашій роботі як джерела, та пов'язані з попередніми реформами наукові розвідки, що відносимо до історіографічних. Аналіз праць учених, які безпосередньо чи опосередковано торкалися окресленої проблеми, свідчить, про актуальність даної проблематики. А саме: подолання фрагментарності історико-педагогічних знань стосовно розвитку шкільної освіти в Україні; потребою аналізу історико-педагогічних умов трансформування школи в Україні як певного досвіду для творчого його осмислення в ході сучасної модернізації освіти в нинішній соціально-економічній, суспільно-політичній і культурологічній ситуації.

Як відомо, управління – це складний процес, який неможливо виконати успішно, керуючись лише отриманими знаннями у процесі професійної та управлінської підготовки. Все більш вчених та менеджерів з освіти звертають увагу на досягнення минулого в цій галузі. Сутність

сучасного менеджменту освіти полягає в оптимізації конкретних завдань управління завдяки раціональному та оптимальному використанню ресурсів у тому числі й історико-управлінських.

Таким чином, актуальність і відповідність сучасному етапу реформування системи освіти й зумовили вибір теми роботи «*Управління процесом реформування шкільної освіти у 1899-1917 рр. (історична ретроспектива)*».

Мета роботи – висвітлити та проаналізувати в контексті суспільно-політичних, економічних та педагогічних детермінант організаційних і педагогічних засад реформування шкільної освіти в Україні початку ХХ ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати теоретичні та методологічні основи й окреслити історіографію проблеми.

2. Визначити причини, що впливали на проведення освітніх реформ (контрреформ), та їх цілі в обраних нами хронологічних і територіальних межах.

3. Схарактеризувати ключові позиції та напрями реформування вітчизняної системи шкільної освіти у 1899–1917 рр.

Об’єкт – розвиток шкільної освіти в Україні у 1899–1917 рр.

Предмет – організаційні та змістові основи реформування шкільної освіти у контексті соціально-педагогічних трансформацій в Україні у 1899–1917 рр.

Теоретичною основою роботи є:

– філософські концепції українських учених щодо трансформування освітніх систем (В.П. Андрущенко, І.А. Зязюн, В.Г. Кремень);

– загальнопедагогічні підходи до аналізу й висвітлення сучасних реформаторських процесів у галузі освіти, зокрема українських (В.П. Андрущенко, І.Д. Бех, Н.М. Бібік, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, В.Г. Кремень, Н.М. Лавриченко, В.І. Луговий, В.М. Мадзігон, О.Я. Савченко) і зарубіжних учених (Р.В. Шакіров, Майкл Фуллан, Томас Б. Тімар).

У ході роботи використано комплекс **методів**, а саме: (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, ретроспективний, хронологічний) стали основою вивчення організаційних аспектів та процесуально-змістових складових шкільних реформ).

Теоретичне значення роботи: може бути використана для отримання цілісного теоретичного знання про трансформування шкільної освіти в Україні на початку ХХ ст. в контексті освітніх реформ.

Практичне значення роботи полягає у можливості застосування проаналізованого матеріалу у роботі зі студентами, магістрантами з предметів педагогічного циклу де враховується можливість використання історико-управлінського досвіду.

Робота складається із вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків та списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Реформування у 1899–1904 рр. спиралося великою мірою на громадсько-педагогічну думку і здійснювалося послідовно: підготовка реформи (робота комісії МНО у складі вчителів, викладачів, лікарів на чолі з міністром та підкомісій над засадами реформи; подання міністром пропозицій щодо реформування освіти цареві); створення проектів основоположних документів (“Устав гимназий и прогимназий”, “Устав реальных училищ”, “Основные положения организации общеобразовательной школы”, “Положение о мужских гимназиях и прогимназиях”) та їх оприлюднення.

Проекти реформ ґрунтувалися на передових педагогічних *принципах*: демократичний (широка участь та врахування ідей громадськості в розробці освітніх документів; функціонування різних типів навчальних закладів); єдиної школи (наступність усіх шкільних ланок, змісту освіти); рівного доступу до освіти (можливість здобуття середньої освіти усіма верствами суспільства).

Основною метою реформаторів стала зміна системи середньої шкільної освіти за такими *напрямами*: *у структурі* – реорганізація типів навчальних закладів з метою зближення класичної гімназії і реального училища; створення нових типів, зокрема єдиної 8-річної загальноосвітньої школи з фуркацією в старшому відділенні, єдиної 7-річної реальної середньої школи з біфуркацією у 5 класі, приватних навчальних закладів різних типів; *у змісті освіти* – спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що охоплювала гуманітарні та природничі знання; зменшення кількості годин на вивчення давніх мов, збільшення – на вивчення загальноосвітніх предметів; зближення класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти та розробка нових навчальних планів і програм тощо; поліпшення матеріального становища та фахової підготовки *вчителя*; *в організації навчально-виховного процесу* – зміцнення зв’язку школи і сім’ї, широке залучення громадськості; проголошення *виховання* (розумового, морального,

фізичного) основою шкільної освіти; *в управлінні* – порушення у сфері початкової освіти питання про поєднання діяльності МНО і духовного відомства).

Уряд Миколи II, змінюючи міністрів освіти (М.П. Боголепов, П.С. Ванновський та ін.), гальмував хід реформи, особливо на шляху її реалізації, тобто реформа переходила в контрреформу. Освітня політика МНО в основному спрямовувалася на послаблення класичної освіти, зближення формальної і матеріальної освітніх концепцій, що свідчить про поверховий, або косметичний характер державного реформування. В цілому аналізуємий період розглядаємо як етап проектування нової шкільної освіти, бо всі освітні документи так і не були затверджені урядом, і в них, на жаль, не було можливих перспектив щодо створення *української школи*.

Через соціально-економічні й суспільно-політичні зміни, вимоги громадсько-педагогічного руху, в т.ч. національного, як реакції суспільства на стан шкільної освіти, МНО у 1904–1914 рр. робило спроби її оновити в рамках державної самодержавної політики, водночас намагаючись ураховувати громадську думку.

Шкільне реформування проводилося на рівні підготовки реформи (обговорення засад перетворень на раді попечителів навчальних округів; поїздка міністрів до навчальних округів для вивчення стану шкільної освіти) та розробки й оприлюднення проектів законодавчих документів (“Положение о подготовительных школах и гимназиях”, “Положение о мужских гимназиях”, “Правила о начальных народных училищах для инородцев” та ін.), де ініціювалося зближення початкових класів класичних гімназій і реальних училищ, початкової школи і середньої, що було певним компромісом з громадськістю, бо створення 11-річної двоступеневої загальноосвітньої школи (5-річна початкова і 6-річна середня) з поліфуркацією мало задовольнити її потреби й водночас зберегти класичну гімназію. Уперше на початку XX ст. в проєктованих державних освітніх документах під тиском національного руху проголошувалося право

навчатися рідною мовою на всіх ступенях школи. Реалізація реформи гальмувалася.

У цей час вітчизняні освітяни (М.І. Демков, О.Ф. Музиченко, О.Г. Лотоцький, Т.Г. Лубенець, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко, В.І. Чарнолуський та ін.), працюючи в законодавчому органі початку ХХ ст. Державній думі, на сторінках преси впливали на офіційну освітню політику. Зокрема, у виступах і конкретних освітніх проектах вони оприлюднили *принципи* шкільної освіти (єдиної школи, демократичний, децентралізації, національний, трудовий (діяльний), виховний, доступності, обов'язковості, безплатності), а також стратегічні *напрями* реформування діючої системи шкільної освіти: в *управлінні* – децентралізація (розподіл функцій управління шкільною освітою між МНО й органами місцевого самоврядування); розширення компетенцій педагогічних рад); у *структурі та організації навчально-виховного процесу* – запровадження загального початкового обов'язкового безплатного навчання; створення єдиного типу позастанової, демократичної, національної, природної школи, взаємозв'язок усіх шкільних ланок; надання прав і свобод учням, розвиток їхніх природних здібностей; скасування покарань і нагород; свобода приватної ініціативи; спільне навчання хлопців і дівчат; у *змісті освіти* – його розробка на науковому та національному принципах, зв'язку з навколишнім середовищем учня, поєднанні матеріальної та формальної складових освіти; з урахуванням принципу наступності та в *методах навчання* (активно-творчі, діяльні); посилення виховної ролі школи (розумове, моральне, національне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне *виховання*; перенесення релігійного виховання у сім'ю); поліпшення матеріального, правового становища та професійного рівня *вчителя*. У цілому громадські ініціативи 1904–1914 рр. залишилися на папері, бо проектувалися в рамках державної політики, зацікавленої в консервації тогочасного стану середньої освіти, проте стали фундаментом і поштовхом для її подальшого реформування.

Новаційний і перспективний проект реформи шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914–1916 рр.), що в умовах суспільно-політичних та економічних негараздів на короткий проміжок часу зміг консолідувати навколо освітніх проблем представників владних структур і громадськості, загалом суспільство, акумулював найкращі ідеї вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки й міг кардинально змінити розвиток освіти в Російській імперії, зокрема на українських землях. У ході підготовки реформи (проведення нарад попечителів учбових округів, розробка основ реформи на засіданнях спеціальної наради у складі представників уряду, Державної думи, директорів шкіл, відомих учених), створення її законодавчої бази (вироблення організаційно-педагогічних засад загальноосвітньої школи на нарадах спеціальної та предметних комісій, покладених в основу документа “Материалы по реформе средней школы”, 1915 р.) фактично було теоретично розвинуто і задекларовано провідні педагогічні *принципи*: демократичний (деполітизація, децентралізація управління освітою, вибір методів навчання, різнотипність шкіл та ін.); національний (урахування етнічних особливостей учнів, запровадження їхньої рідної мови навчання, обов’язкове вивчення російської мови); гуманістичний (повага та індивідуальний підхід до учня); рівного доступу до здобуття освіти; єдиної школи (наступність усіх її ланок, змісту освіти); трудовий (діяльний) – активні методи навчання; зв’язок школи з життям; поліфуркація, обов’язковість та безплатність навчання; виховний (трудове, розумове, естетичне, моральне, фізичне, патріотичне виховання); науковий (розробка змісту реформи на основі досягнень педагогічної науки).

Передбачалося реформування шкільної освіти за стратегічними *напрямами*: в *галузі управління* – децентралізація та деполітизація; у *структурі* – запровадження загального обов’язкового безплатного початкового навчання; створення єдиної загальноосвітньої середньої школи як національної, самодостатньої, демократичної, позастанової, семирічної, двоступеневої з поліфуркацією на II ступені й водночас із спеціальними

додатковими класами для підготовки до професійної діяльності учнів, які не вступатимуть до ВНЗ; функціонування різних типів державних та приватних навчальних закладів; у *змісті освіти* – його спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що передбачала б гуманітарні та природничі знання; наближення до реалій життя і розробка на науковому, національному, виховному і трудовому (діяльному) принципах; поєднання класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти; концентричність побудови навчального матеріалу; проголошення метою освіти всебічного і гармонійного розвитку дитини відповідно до її природних здібностей; здійснення розумового, фізичного, естетичного, трудового та патріотичного виховання; в *організації навчально-виховного процесу* – скасування бальної системи оцінювання, перевідних іспитів, нагород і покарань, цензури підручників; підвищення ролі батьківських комітетів; зближення сім'ї і школи; у *методах навчання* – активний, трудовий, лабораторний (експериментальний); поліпшення матеріального становища і фахової підготовки *вчителя* та ін.

Отже, в цілому реформування початку ХХ ст., незважаючи на великий громадський тиск, не змінило станової, словесної, авторитарної шкільної освіти в Російській імперії, в т.ч. на українських землях, однак залишило багату спадщину проектів, ідей щодо її розвитку, зокрема на національних підвалинах, які вплинули на подальший розвиток освіти в Україні, стали підґрунтям для розробки реформи в період національно-демократичної революції, становлення української державності (1917–1920 рр.).

Аналіз наслідків реформаторської практики імперської доби дає змогу узагальнити позитивний досвід (закономірності підготовки і реалізації) шкільних реформ, на який варто зважати в сучасній державній освітній політиці: вивчення Міністерством освіти реального стану шкільної освіти; аналіз попереднього вітчизняного та зарубіжного реформаторського досвіду; створення при керівному органі освіти єдиного центру реформи; широке залучення до розробки та реалізації реформ педагогічної громадськості,

лікарів, представників уряду та різних відомств (міністерства фінансів, економіки, сільського господарства тощо); всебічне та об'єктивне висвітлення реформування на сторінках преси; врахування в освітніх документах реалій і потреб шкільної практики та ідей учителів, учених, широких кіл громадськості; інформування, підготовка, матеріальне стимулювання вчительства до здійснення реформ; розробка загальної концепції реформи шкільної освіти, що ґрунтувалася б на демократичних, науково-педагогічних, національних та гуманістичних засадах, а не на політичних планах правлячого уряду; затвердження освітніх документів, тобто концепції реформи після врахування рішень освітянських з'їздів; створення стратегічного плану реалізації реформи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Л. Национальный вопрос в Государственной думе / А. Л. // Вестн. воспитания. 1913. № 6. С. 77–98.
2. Авич С. Об украинизации средней и высшей школы. Укр. жизнь. 1912. № 4. С. 31–38.
3. Андриевский И. С. Классическое и реальное образование. Глухов. Печатн. наслед. Шумицкого. 1900. 52 с.
4. Белоусенко О. Украинское национальное представительство. Укр. жизнь. 1916. № 4/5. С. 11–20.
5. Березівська Л. Д. Проект реформи середньої шкільної освіти (1899–1901). Шлях освіти. 2005. № 3. С. 44–49.
6. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні в 1899–1904 рр.: передумови, хід, напрями, наслідки. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. К. Міленіум. 2005. Вип. 11. С. 179–188.
7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти Міністерством народної освіти у контексті громадсько-педагогічного руху в Україні 1904–1907 рр. Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. Сер. “Педагогіка і психологія”. Ялта : РВВ РВНЗ КГУ, 2006. Вип. 10, ч. I. С. 41–49.
8. Березівська Л. Д. Розвиток ідей про реформування шкільної освіти в Україні (1905–1914). Зб. наук. пр. Сер. “Пед. науки”. Херсон : ХДУ, 2005. Вип. 40. С. 53–59.
9. Бойко О. Д. Історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. Вид. центр “Академія”, 1999. 568 с.
10. Вести о реформах, касающихся народного образования. Вестн. воспитания. 1907. № 7. С. 79–80.
11. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. К. : “А.П.Н.”, 2002. 224 с.
12. Гуревич Я. К вопросу о реформе системы среднего образования, в особенности же классической гимназии. Русск. шк. 1899. № 10. С. 119–135.

13. Ефимов Евгений. Реформа средней школы и национальное воспитание по материалам Министерства народного просвещения. Вестн. воспитания. 1916. № 3. С. 1–31.

14. Законопроект епископа Никона об украинских школах и Обществах. Укр. жизнь. 1913. № 9. С. 99–101.

15. Законопроект о введении всеобщего начального обучения в Российской империи, внесенный Министерством народного просвещения в Государственную Думу второго созыва 20 февраля 1907 г. // Чарнолуский В. И. К школьной реформе. К. Типография т-ва И. Д. Ситина, 1908. С. 11–12.

16. Законопроект про приватні школи. Світло. 1913. № 9. С. 37–42.

17. Залізняк Микола. Російська Україна й її відродження. Львів. Б.в., 1910. 71 с.

18. И. Тій. К вопросу о внутренней реформе нашей школы. Русск. шк. 1905. С. 10–33.

19. Именной высочайший указ, данный правительственному сенату 6 мая 1915 г. Журн. МНП. 1915. № 8 (ч. 58). С. 3.

20. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ : ЛДПУ, 2000. 460 с.

21. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2009. 196 с.

22. Кучинська І. О. Становлення і розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – 30-ті рр. ХХ століття) : монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2017. 292 с.

23. Мамонтов Я. Современный педагогический индивидуализм и методика законоведения. Шк. и жизнь. 1915. 27 июля (№ 30). С. 727–736.

24. Музиченко О. На пути к демократизации школы. Русская шк. 1907. № 5. С. 1–22.
25. На Украине и вне ее. Гр. П. Н. Игнатъев и украинские школы. Укр. жизнь. 1916. № 12. С. 9.
26. На Украине и вне ее. Укр. жизнь. 1915. № 8/9. С. 126–127.
27. На Украине и вне ее. Украинский язык в школах. 1916. № 9. С. 65.
28. Нариси історії українського шкільництва: 1905–1933 : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. К. Заповіт, 1996. 304 с.
29. Науменко В. Проект реформы средней школы. Вестн. Европы. 1916. № 8. С. 263–291.
30. Новый проект низшей общеобразовательной школы. Вестн. воспитания. 1905. № 1. С. 99–109.
31. Новый проект низшей общеобразовательной школы. Вестн. воспитания. 1905. № 1. С. 99–109.
32. О предстоящих реформах учебного строя. Вестн. воспитания. 1901. № 4. С. 129–143.
33. О предстоящих реформах учебного строя. Вестн. воспитания. 1901. № 4. С. 129–143.
34. Обзор деятельности учрежденной с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы. ЖМНП. 1901. № 7–8. С. 77–126.
35. Обзор деятельности учрежденной с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы. ЖМНП. 1901. № 7–8. С. 77–126.
36. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: Підсумки ХХ століття. К. : Навч. книга, 2003. 111 с.
37. Од організаційного Комітету І Всеросійського з'їзду в справах народної освіти. Світло. 1913. № 2. С. 60–62.

38. Од організаційного Комітету І Всеросійського з'їзду в справах народної освіти. Світло. 1913. № 2. С. 60–62.

39. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. К. : Педагогика, 1988. 272 с.

40. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX–начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. К. Педагогика. 1999. 448 с.

41. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX–начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. К. Педагогика, 1999. 448 с.

42. Педагогічний словник / за ред. Ярмаченка М. Д. К. Пед. думка, 2001. 516 с.

43. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. Луганск. Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. 200 с.

44. Постанови Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (Київ, 28 трав.–2 черв. 1917) // Вісти з Укр. Центр. Ради. 1917. Черв. (№11/12). С. 3.

45. Правила о начальных училищах для инородцев // Анастасьев А. Народная школа : рук. для учителей и учительниц нач. нар. училищ. – М. : Изд. А. Д. Суворина, 1915. Ч. I. Разн. паг. С. 234.

46. Правила о начальных училищах для инородцев // Анастасьев А. Народная школа : рук. для учителей и учительниц нач. нар. училищ. – М. : Изд. А. Д. Суворина, 1915. Ч. I. Разн. паг. С. 234.

47. Правительство і народна освіта. Рідна справа. Вісти з Думи. 1907. 10 трав. № 6. – С. 1.

48. Правительство і народна освіта. Рідна справа. Вісти з Думи. 1907. 10 трав. № 6. С. 1.

49. Предложение Головы П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования. Одесса : Славян. тип. Е. Хрисогелос, 1904. 21 с.

50. Предложение Головы П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования. – Одесса : Славян. тип. Е. Хрисогелос, 1904. 21 с.
51. Протоколы Второго делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию. 26–29 декабря 1905 г. Спб. Типо-литография С. М. Муллер, 1906. 109 с.
52. Р. Г. Совещание о реформе средней школы. Вестн. воспитания. 1915. № 5. С. 81–109.
53. Р. Г. Совещание о реформе средней школы. Вестн. воспитания. 1915. № 5. С. 81–109.
54. Реформа средней школы // Русск. шк. 1915. № 5/6. – С. 78–91.
55. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. Спб. : Изд. м-ва нар. просвещения, 1902. 785 с.
56. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 г. Спб. : Изд. м-ва нар. просвещения, 1902. 785 с.
57. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : (X–поч. XX ст.) : нариси / редкол. М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко [та ін.]. К. : Рад. шк., 1991. 384 с.
58. Роков Г. Устав средней школы. Шк. и жизнь. 1915. 2 марта (№ 6). С. 227–230.
59. Роков Г. Устав средней школы. Шк. и жизнь. 1915. 2 марта (№ 6). С. 227–230.
60. Рубіс. До світла. Рідна справа. Вісті з Думи. 1907. С. 2.
61. Русова С. Ідейні підвалини школи. Світло. 1913. № 5. С. 33–38.
62. С. З. О реформе ученого комитета. Шк. и жизнь. 1915. № 15 (13 апр.). С. 371–374.
63. С. З. О реформе ученого комитета. Шк. и жизнь. 1915. № 15 (13 апр.). С. 371–374.

64. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе. Укр. жизнь. 1912. № 5. С. 17–27.
65. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе. Укр. жизнь. 1912. № 5. С. 17–27.
66. Серополко С. Наследство г. Кассо на Украине. Укр. жизнь. 1915. № 2. С. 16–19.
67. Серополко С. Наследство г. Кассо на Украине. Укр. жизнь. 1915. № 2. С. 16–19.
68. Синицкий Е. Из истории Министерства народного просвещения. Вестник воспитания. 1903. № 7. С. 40–66.
69. Смена министра народного просвещения. Вестн. воспитания. 1910. № 7. С. 79–90.
70. Совещание о реформе средней школы // Шк. и жизнь. 1915. 4 мая (№ 18). С. 452–458.
71. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. 1915. 9 марта (№ 10). С. 258–261.
72. Совещание попечителей учебных округов // ЖМНП. 1904. № 11. С. 9–15.
73. Совещания о реформе средней школы // Шк. и жизнь. 1915. 22 июня (№ 25). С. 616–620.
74. Стенографический отчет. Государственная Дума : сессия II : засед. 31–51. СПб., 1907. 1479 с.
75. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905). Журн. м-ва нар. просвещения. 1907. № 2. С. 73–122.
76. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К. А.П.Н., 2003. 68 с.
77. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с. Кн. 2. 552 с.

78. Циркуляри Міністерства народного просвещения. ЖМНП. 1916. № LXVI. С. 61–67.

79. Юридична енциклопедія. Т. 5 (П-С). К. Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2003. 739 с.

80. Ярмаченко М. Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність. Директор шк., ліцею, гімназії. 2001. № 3. С. 18–42.